

УДК 322.„1920/1930”(477)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-119-133

Бублик Ольга Іванівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології та правознавства

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

public.st@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2280-7385>

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОТИРІЧЧЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА БІЛЬШОВИСТСЬКОЇ ВЛАДИ У 20 – 30-х рр. ХХ ст. В УКРАЇНІ

Одним з ключових факторів суспільного розвитку сучасної України є церковне життя. Провідні релігійні конфесії істотним чином впливають на політичне становище країни, визначення її зовнішньополітичний вектору, церкви активно лобіюють свої інтереси у Верховній Раді. Вельми негативним та дестабілізуючим є протистояння між церквами у царині ідеології, що враховуючи значний їх вплив на населення різних регіонів, стає серйозною перепорою у процесі становлення сучасної української держави. Відзначимо, що більшість релігійних проблем сьогодення оформилися ще у радянський період, коли церковне життя країни було спотворено антирелігійною політикою більшовиків. У зв'язку із цим, можна говорити про актуальність теми цієї наукової статті, враховуючи, що цей аспект відносно слабо висвітлений у українській історіографії.

Серед спеціальних досліджень з проблеми слід виділити праці присвячені вивченню державної політики щодо церкви. Це, зокрема, фундаментальні дослідження О. Ігнатуші (2004) та О. Форостюка (2000), у яких на основі значного фактологічного матеріалу розглянуто ці питання.

Прийшовши до влади у 1917 р., більшовики розпочали активну законотворчу діяльність щодо обмеження прав церкви. Так, декретом II Всеросійського з'їзду Рад про землю від 8 листопада 1917 р. церква і парафіяльне духовенство позбавлялися права власності на землю, а 4 (17) грудня націоналізація земель була підтверджена декретом про земельні комітети, згідно з яким передбачалась конфіскація церковно-монастирських та сільськогосподарських земель без будь-яких компенсацій, служителі релігійного культу оголошувались „слугами буржуазії” й позбавлялися громадянських прав. Отже, в результаті

церква була значно обмежена у своїй господарській діяльності та у можливості отримання додаткових прибутків.

На початку 20-х рр. ХХ ст. ідеологічний, політичний та економічний тиск на православну церкву з боку радянського уряду тільки посилювався. З появою постанови ВЦВК РСФРР „Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим” від 23 лютого 1922 р. й аналогічного декрету ВУЦВК від 8 березня того ж року розпочалася цілеспрямована атака новоспеченої влади на православ'я – кампанія з вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим, наслідками якої стали не тільки безпосереднє вилучення коштовностей із храмів, але й закриття церков, арешти священників, переслідування за спротив віруючих.

Церковна література під різними приводами заборонялася. Кількість періодичних видань в Україні була обмеженою – протягом 20-х – 30-х рр. видавалося 11 журналів різних релігійних течій. І якщо журнал „лояльної” до влади обновленської церкви „Голос православної України” протягом 20-х рр. виходив регулярно, то періодика „контрреволюційних” Російської православної церкви (РПЦ) та Української православної автокефальної церкви (УАПЦ) довгий час перебувала під забороною. Лише після приходу до влади (не без участі Державного політичного управління) в останніх двох церковних течіях нових ієрархів, більш поступливих до вимог більшовиків, з 1927 р. було відновлено видавництво „Журналу московської патріархії” РПЦ, а УАПЦ отримала дозвіл випустити кілька бюлетенів „Церковних вістей” та журнал „Церква і життя” (Боцюрків, 1992, с. 293).

Моральний тиск на духовенство і привселюднє приниження проявилися в широкому використанні місцевими органами влади служителів культу для виконання найбрудніших робіт. Застосування подібних заходів було в 1922 р. санкціоновано ЦК ВКП(б) директивою до державно-партійних органів. Директива дозволяла застосовувати до священнослужителів виняткові заходи – „призначати на особливо важкі, брудні роботи, як чистка відхожих місць на основі приналежності до духовенства” (*Релігійні організації*, 2001, с. 113.).

Зосередивши увагу переважно на атеїстичній пропаганді та політико-економічних методах тиску на церкву, більшовики використовували й інші методи боротьби з нею. Враховуючи гасло войовничих атеїстів про те, що „боротьба проти релігії є боротьбою за соціалізм”, озвучене лідером Спілки войовничих безвірників (СВБ) О. Ярославським (1933, с. 85), політичне керівництво держави не відкидало можливості застосування щодо нього й репресивних заходів. Щоправда, до кінця 20-х рр. репресії проти священників не вважалися головним методом боротьби з ними, хоча були досить поширеним явищем. ДПУ використовувало такі специфічні способи тиску на православну церкву та її служителів, як погрози, арешти, заслання та ін.

Вже наприкінці 20-х рр. віруючих і служителів культу почали звинувачувати в шкідництві, шпигунстві, участі в контрреволюційних організаціях тощо. Це стало можливим після прийняття нового Карного кодексу в 1927 р., де в окремий розділ були виділені контрреволюційні злочини. Найбільш поширеними серед них були звинувачення за статтями 54-10 та 54-11, тобто в контрреволюційній агітації (закликах до підризу, послаблення або повалення радянської влади), виготовленні, розповсюдженні та зберіганні літератури подібного характеру, організаційній діяльності, спрямованій на підготовку або здійснення контрреволюційних акцій. Покарання за подібні злочини духовенство мало понести суворе – аж до розстрілу (*Реабілітовані історією*, 2000, с. 54–55).

Отже, наступ на релігію та церкву тривав у декількох напрямках і змінювався залежно від конкретних умов. Так, протягом 20-х рр. серед більшовицьких методів боротьби переважали адміністративні, фінансові, агітаційно-пропагандистські тощо.

Найважливішим для більшовиків було викорінення будь-яких проявів релігійності з життя й побуту народу, цілковите знищення релігійного світогляду мас. Передусім власті відгороджували від „реакційного впливу релігійників” молоде покоління. Тож особливу роль у створенні безрелігійного, атеїстичного суспільства мала відігравати школа. Тому Тимчасовий робітничо-селянський уряд України за російським зразком декретом від 22 січня 1919 р. відокремив школу від церкви. Згідно з цим декретом дітям до 18 років заборонялося перебувати в складі релігійних громад, виконувати обряди, викладати їм Закон Божий та інші релігійні дисципліни в будь-яких учбових закладах. Згодом Народним комісаріатом освіти (НКО) були ухвалені постанови про недопущення викладання Закону Божого, проведення церковних служб у радянській школі (4 лютого 1919 р.) та про перепідпорядкування всіх духовних училищ та семінарій НКО (15 лютого 1919 р.) (*Про релігію*, 1979, с. 205). Спираючись на зазначений декрет від 22 січня 1919 р. та інструкцію Наркомосту від 10 листопада 1920 р., яка передбачала закриття церков в окремих випадках (Форостюк, 2000, с. 40), у перші післяреволюційні роки в Україні відбувалася ліквідація переважно тих храмів, які знаходилися при освітніх і громадських закладах (семінаріях, училищах, гімназіях, інститутах, лікарнях, тюрмах). Архівні дані рясніють відомостями про масові закриття монастирів і храмів, які згодом були перебудовані під державні установи та школи (Держ. арх. Дніпропетр. обл. (ДАДпО), ф. Р. 305, оп. 2, спр. 71, арк. 315.). У цілому в період з 1918 по 1926 рр. нормативних актів, що обмежували вплив церкви, було видано в Україні понад 70 (Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України (ЦДАВО України), ф. 5, оп. 2, спр. 196, арк. 1).

Проте, враховуючи те, що декрет радянської влади про відокремлення церкви від держави і школи від церкви в цілому був демократичним актом, він проголошував свободу совісті, віросповідання, право на отримання громадянами світської освіти. Церква ж позбавлялася можливості навчати і виховувати підростаюче покоління законним шляхом. Не зупиняючись на досягнутому, радянська влада звільняла від викладацької роботи осіб, що перебували в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу. Натомість у школи направляли учителів, головним критерієм яких вважався не педагогічний досвід і майстерність, а діалектико-матеріалістичний світогляд та непримиренність до класового ворога – церкви. Проте, на перших порах нестача досвідченого викладацького складу вимушувала владу тимчасово приймати до школи на вчительські посади освічених священно- та церковнослужителів.

Посилуючи тиск на церкву, більшовики на пленумі ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 р. прийняли постанову, де зазначалося, що залишаючись щодо церкви і релігії в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе антирелігійною, радянська держава повинна рішуче вимагати під страхом звільнення і віддання під суд „...не тільки повного невтручання у справи віруючих і в справі церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи” (Розенбаум, 1985, с. 44).

З метою формування в молодого покоління радянських людей атеїстичного, „наукового” світобачення, радянська влада різнобічно використовувала агітаційні засоби, намагалася впливати на свідомість молодого покоління через культурно-освітні заклади, усуваючи церкву та віруючих від виховних процесів.

Владою використовувалася значна кількість форм і методів пропаганди: антирелігійні бесіди, лекції, поширення друкованих видань атеїстичного характеру, поповнення ними бібліотек, спецвипуски газет, стіннівок, відповідної літератури, організація „червоних кутків”, використання радіо, кіно. Особлива роль у справі атеїстичного виховання відводилася театрам і клубам, де часто влаштовувались антирелігійні вечори та вистави.

Щоб напевно розірвати духовний зв'язок радянських людей з церквою, більшовики повели боротьбу з церковними обрядами, таїнствами, усім тим, що забезпечувало їх виконання (храми, ікони, хрести, дзвони, церковні цінності, святі мощі), оскільки вважали, що „матеріальна обстановка обрядів... породжує собою масовий гіпноз, самонавіювання, екстази і навіть фанатичну несамовитість...” (Розенбаум, 1985, с. 44). Як відзначає сучасний український історик О. Ігнатуша (2004), вплив радянської пропаганди породжував негативне ставлення молодих робітників до церкви, що ефективно використовувалось на тлі масового закриття церков, вилучення дзвонів

тощо, одночасно створюючи „ілюзію прискореної секуляризації робітничого класу” (с. 75).

Для ефективнішої дискредитації релігії та церкви, поширення атеїзму в народних масах у 1925 р. новою владою було розпочато створення природознавчих, агрономічних наукових гуртків навколо московської газети „Безбожник”. З часом цей антирелігійний рух поступово почав набувати певних організаційних форм, ставав більш масовим і, врешті-решт, у 1927 р. сформувався у Спілку войовничих безвірників.

Починаючи з цього моменту, дії безвірників стали організованими, а згуртованість дала можливість їм відчувати себе сильнішими й впливовішими, разом з тим – агресивнішими. Після II з’їзду СВБ 1929 р. безвірники почали активно поширювати цей рух на молодь, школу. Повсюдно почали організовувались атеїстичні гуртки „юних безбожників”, членами яких, за даними радянських дослідників І. Кравця та В. Петрова (1968), в 1931 р. були 600 тис. юних безвірників (с. 111).

Популярним методом викорінення релігійної свідомості населення та відмови їх від участі в церковних святах була організація так званих „комсомольських свят”, які перетворювались на справжні публічні знущання над церковними святами і релігією в цілому. Комсомольські активісти влаштовували театралізовані вистави, в яких спотворювались біблійні сюжети, персонажі, малювали непристойні плакати, карикатури на релігійні теми, використовували різноманітні форми глузу над віруючими та їх релігійними переконаннями, часом доволі витончені.

Варто зауважити, що найвища державна та партійна еліта не вбачала у церкві та релігії невід’ємну складову культури, історії народу (Даниленко, 1991, с. 273), вони вважали, що джерелом суспільної релігійності виступає злиденність, „темнота”, неосвіченість народних мас, їх соціальну пригнобленість, „безпорадність перед сліпими силами капіталізму” (Ленін, 1971, с. 392–393). Тому саме таке потворне ставлення до духовної основи суспільства, поверхове та однобоке розуміння своїх антирелігійних завдань неодноразово призводило до помилок у виборі й застосуванні засобів і методів для її подолання, до порушень елементарних громадянських свобод. Так, наприклад у селі Весела Балка на Полтавщині відбулося зіткнення віруючих з комсомольцями під час проведення різдвяних свят у 1923 р, коли безвірники влаштовували альтернативні свята з елементами спотворення біблійного писання. Аналогічне зіткнення вірян з комсомольським активом відбулося у Мелітополі на Водохреща в 1923 р. і в пасхальну ніч 1924 р. – с. Саксагань Криворізького округу (ДАДпО, ф. 1, оп. 1, спр. 1602, арк. 7, 132). Такі ж приклади наявні, за свідченням архівних даних, на переважній більшості територій України.

Конфлікти, які іноді доходили до кривавих бійок, відбувалися майже протягом усіх 20-х рр., але найбільш конфліктного характеру антирелігійні карнавали безвірників набули в 1929–1930 рр. На нараді при ЦК ЛКСМУ, яка відбулася у грудні 1929 р., зазначалося, що фронт боротьби з релігією є найнебезпечнішим, ставилося завдання активної антирелігійної діяльності (Прилуцький, 2002, с. 68).

Найбільш „ефективна” боротьба з релігією в усіх сферах життя розпочалася, як зазначалося раніше, після II Всесоюзного з’їзду безвірників у 1929 р. Маючи всемірну підтримку партії, Спілка воєвничих безвірників, яка була не тільки ініціатором і виконавцем, а й фактично контролюючим органом, розпочала планомірну, систематичну антирелігійну роботу. З’їзд визнав, що активному релігійному освітянинові не місце в роботі установ народної освіти, і в зв’язку з цим доручив Наркомосу й ПК працівників освіти до початку навчального року вжити рішучих заходів щодо звільнення віруючих учителів від роботи. Резолюція з’їзду категорично забороняла звільненим працівникам освіти влаштовуватися на роботу вдруге і наказувала встановити суворий контроль за моральним і духовним станом освітян (*Безвірник*, 1929, с. 73).

Місцеві органи влади буквально взялися за виконання резолюції. Країною прокотилася хвиля звільнень віруючих учителів, а по вищій школі – „чистка” студентсько-викладацького складу. У 1931 р. голова ЦР СВБ О. Ярославський на зустрічі із зарубіжними безвірниками заявив, що до вищої школи не приймають дітей священиків, якщо вони не зреклись батьків.

Велике значення надавалося антирелігійній пропаганді, що вводилася у шкільні програми, як обов’язковий елемент. Головна роль при цьому відводилася суспільствознавству, історії та природознавству. Багато уваги приділялося позаурочній діяльності учнів. Окрім різноманітних форм клубно-гурткової роботи: доповідей, бесід, вікторин, художніх вечорів, безбожних лотерей тощо, обов’язковим було створення шкільного осередку юних безвірників. Антирелігійна пропаганда ставала однією зі складових виховної роботи. Школи наповнилися директивами, циркулярами про посилення антирелігійної роботи, необхідність створення та покращання діяльності гуртків ЮВБ і СВБ. Всесоюзна нарада, скликана у Москві, між ЦР СВБ, Наркомосом і профспілками в 1934 р. розглядала питання антирелігійного виховання в школі й намітила ряд важливих заходів щодо посилення роботи на антирелігійному фронті.

Шалений наступ радянської влади на релігію і церкву не давав належних результатів, тому в 1934 р. наркомом освіти УСРР В. Затонським був виданий наказ „Про антирелігійну роботу в школі і серед дорослих”. Згідно з цим наказом шкільні інспектори зобов’язувалися при перевірці звертати особливу увагу на постановку

антирелігійної роботи. Педагогічні інститути і технікуми повинні були з 1934–35 навчального року ввести факультативні лекції з курсу історії релігії та атеїзму. Управлінню шкіл доручалося розробити тематику наочних посібників та методичних матеріалів з антирелігійного виховання. Педагогічним журналам запропоновано систематично висвітлювати питання антирелігійної роботи.

Для учителів, які до цього ніколи не займалися подібною діяльністю, вимагалось наповнити антирелігійним змістом та антирелігійною спрямованістю навчально-виховний процес в усіх його проявах. Педагог повинен поширити свій антирелігійний вплив на тільки на шкільне життя, а й розгорнути антирелігійну роботу в оточенні, де діти перебували більшу частину свого дозвілля. Робота серед батьків учнів та дорослого населення – все це називалося складовою роботи вчителя та школи в галузі антирелігійного виховання, яку вони змушені були виконувати. Вчитель на селі ставав соціально-значущою освіченою людиною, що була найближче до народу і певною мірою вчитель заміняв священика.

У вчителів при цьому все ж були підстави остерігатися проведення антирелігійної роботи серед віруючого оточення. Так, за даними обстеження шкіл, у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. релігійних учнів було в різних регіонах від 30 до 68%, тому вчителі розуміли, що насадження антирелігійної пропаганди в школі призведе не тільки до конфлікту з віруючими батьками, а й до травмування дитячих душ. При цьому багато самих учителів, особливо старшого покоління, залишилися віруючими. Голова СВБ О. Ярославський констатував: „Учителі вдома коліна протирають перед іконами, а в школах повинні вести антирелігійну пропаганду” (Славуца, 1996, с. 250).

У навчальних закладах на основі „добровільної примусовості” організовувалися шкільні осередки СВБ. Через короткотермінові антирелігійні курси і довготривалі семінари пропагандистів-безвірників пройшла більша частина вчительства. Періодичні педагогічні та інші видання заповнили здебільшого примітивні за змістом безвірницькі матеріали, програми, статті, рекомендації. Систематично в газетах та журналах висвітлювалася робота шкільних осередків СВБ і ЮВБ, безвірницька діяльність вчителів і учнів.

Під керівництвом партійних органів і СВБ антирелігійний, атеїстичний рух у країні набув масового характеру. Влада не помилилася в тому, щоб зробити ставку в цій кампанії на дітей та молодь. Саме дитячим організаціям: піонерзагонам, гурткам юних безвірників приділялася особлива увага. Замість християнських десяти заповідей комсомол створив дещо подібне „10 заповідей” піонера. Серед них – заклик до боротьби з релігією. Зокрема, у одному з наказів юним піонерам зазначалося: „Піонер! До боротьби з релігією в сім’ї, в школі, в піонерзагоні, серед робітників і селян – будь готовий! Організуй дитячі

групи безвірників, а коли підростеш — вступай у Спілку безвірників... До боротьби з релігією, з попами та попівщиною – будь готовий!” (*Антирелигиозник*, 1929, с. 15).

Форми роботи дітей та молоді в антирелігійній кампанії майже не відрізнялися від форм і методів, що здійснювалися дорослими, а саме: антиріздвяні, антипасхальні карнавали, безвірницькі свята, влаштовували куточки безвірника, диспути, лекції й доповіді з відповідної тематики, вечори, вистави антирелігійного змісту. Причому не тільки в школах, а і в колгоспах, на підшефних підприємствах. Юні безвірники були активними розповсюджувачами антирелігійної літератури і преси. Шкільні осередки СВБ і ЮВБ зібрали близько 40% загальної суми коштів на літаки „Безбожник”, „Безвірник України”, танк і підводний човен „Воинствующий безбожник”.

Однак, примусовість і насильницьке насадження атеїзації в навчальних закладах, і це були непоодинокі факти, призвели до формально-бюрократичного ставлення багатьох шкіл до цієї ланки роботи, коли її визнавали на словах, реєстрували на папері і цілком ігнорували на ділі. За повідомленням журналу „Безвірник”, систематичну поглиблену антирелігійну пропаганду підмінюють канцелярсько-бюрократичними відписками у звітах, на зразок того, що в школі „всі діти безвірники”, що „з антирелігійним вихованням у школі все гаразд” (*Славута*, 1996, с. 251).

Проте, загалом, ретельно організована і систематично здійснена антирелігійна кампанія дала свої результати, атеїзація глибоко і міцно вкоренилася в школі, стала однією з основних ланок ідеологічної роботи. Партійне керівництво постійно тримало в полі зору питання роботи школи, коректуючи й впливаючи на зміст і форми навчально-виховного процесу, подавляючи самостійність і незалежність учителя, його педагогічну ініціативу й творчість. Постанова ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1932 р. наголошувала на недопущенні й боротьбі радянської держави „проти всіляких спроб протягнути в дитяче середовище чужу пролетаріатові ідеологію” (*Славута*, 1996, с. 251).

Таким чином, на межі 1928-1929 рр. період відносно спокійних відносин між владою та церквою змінився тривалою смугою вкрай войовничого, нетерпимого ставлення до останньої. У цей час відбулися істотні зміни всієї політики щодо релігійних організацій в СРСР, що було пов’язано з ухваленням нового загального курсу ЦК ВКП(б) на згортання НЕПу, насильницьку колективізацію, загострення класових відносин у місті й селі. Активізували свою діяльність деякі впливові громадські організації типу „Союзу войовничих безбожників”. Антицерковний наступ радянської влади в 1929 – 1930 рр. супроводжувався спланованою масштабною кампанією з вилучення церковних дзвонів на потреби індустріалізації. Так, наприкінці 1929 р. ВУЦВК прийняв постанову „Про вилучення дзвонів”. Слушною нагодою для наступу держави на церкву

та її служителів наприкінці 20-х рр. стала кампанія розкуркулення. Керуючись партійними установками про те, що „церква – це агітпроп куркуля” і навіть зараховуючи до категорії „куркулів” священнослужителів, влада допускала розкуркулення й арешти останніх.

Новий курс позначився наступними кроками. 8 квітня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили закон „Про релігійні об’єднання”, яким заборонялося створення церковних шкіл, громадських бібліотек та читалень не тільки за межами храмів, але й у самих культових спорудах. Храми існували тільки для церковної служби й не могли використовуватися з іншою метою. Заборонена була будь-яка просвітницька та благодійна діяльність релігійних об’єднань, їм не дозволялось організовувати спеціальні збори, створювати групи для вивчення релігійної літератури, рукодільні гуртки. Вони не мали права організовувати санаторії, надавати матеріальну та медичну допомогу своїм служителям. У травні 1929 р. XIV Всеросійський з’їзд Рад змінив статтю 4 Конституції РРФСР – замість „свободи релігійної і антирелігійної пропаганди” тепер дозволялася лише „свобода релігійних сповідань і антирелігійної пропаганди”. Наразі з цього моменту будь-яка релігійна пропаганда вважалась антиконституційною, а значить – нелегітимною. У червні на II з’їзді СББ прозвучало гасло – „боротьба з релігією є боротьба за соціалізм”, йшлося про необхідність оголошення „безбожної п’ятирічки” (*Антирелигиозник*, 1929, с. 41–43).

1 вересня 1929 року на підставі цього закону НКВС РРФСР розробило інструкцію № 328 „Про права і обов’язки релігійних об’єднань”, підписану в.о. Народного комісара внутрішніх справ В. Кореневим. Інструкція, складена на підставі закону від 8 квітня 1929 р., діяла до 80-х рр. ХХ ст., тому проаналізуємо її основні положення.

У ній наголошувалося, що віруючі, які досягли 18-річного віку і що створили релігійну спільноту або групу, мали наступні права: відправляти релігійні культи; влаштовувати молитовні і загальні збори віруючих; управляти культовим майном; укладати угоди приватноправового характеру, пов’язані з управлінням культовим майном і відправленням релігійних обрядів; брати участь в з’їздах релігійних об’єднань; призначати служителів культу для здійснення релігійних обрядів. Релігійним об’єднанням заборонялося: створювати каси взаємодопомоги, богадільні, притулки, гуртожитки для бідних, похоронні каси і т.п.; організовувати кооперативи, виробничі об’єднання і взагалі користуватися майном, що знаходиться в їх розпорядженні для яких-небудь цілей, окрім задоволення релігійних потреб; подавати матеріальну підтримку членам релігійних об’єднань; організовувати спеціальні дитячі, юнацькі, жіночі молитовні й інші збори; організовувати загальні біблейські, літературні, рукодільні, трудові, з навчання релігії тощо, збори, групи, гуртки, відділи і т.п.

Того ж дня – 1 вересня 1929 р. НКВС РРФСР приймає наступну ухвалу № 329 „Про реєстрацію релігійних об'єднань”. Відповідно до неї релігійні організації незалежно від того, були вони раніше зареєстровані в органах влади чи ні, зобов'язані до 1 травня 1930 р. пройти перереєстрацію (Катунин, 2003, с. 145).

11 вересня 1929 р. в газеті „Известия” було опубліковано повідомлення про затвердження Постійної комісії з питань культу при Президії ВЦВК на чолі з П. Смідовічем. У інтерв'ю газеті П. Смідовіч, коментуючи положення нового законопроекту про релігійні об'єднання, звів їх до наступних, найбільш важливих моментів: у новому законі були узагальнені всі видані раніше нормативні документи з питань діяльності релігійних організацій; всі релігійні об'єднання мали в своєму складі 20 чоловік, що досягли 18 років, реєструвалися у вигляді „релігійних громад”; релігійні об'єднання зі складом засновників менше 20 чоловік створювали групи віруючих; діяльність всіх релігійних об'єднань зводилася тільки до відправлення ними релігійного культу, їм була заборонена господарська і культурно-масова робота.

Утворена при Президії ВЦВК комісія зобов'язана була стежити за точністю виконання законів у справах культу” як з боку держави, так і з боку релігійних об'єднань.

У жовтні – грудні 1929 р. значно активізували свою роботу лектори „антирелігійники”, які активно виступали в трудових колективах і на різних зборах. Їхні виступи носили антирелігійний і провокаційний характер, були тією іскрою, яка запалювала вогонь ненависті стосовно релігії і церкви. В умовах суцільної колективізації, згорання НЕПу та початку репресій проти селян, пов'язаних із провалом хлібозаготівельної кампанії, їм це вдавалося.

З черговим наступом держави на православну церкву в 1929 р. значно посилювався економічний тиск на релігійні громади, широко застосовувалися фізичні розправи щодо духовенства і мирян. Дослідник В. Пащенко виділяє наступні напрямки боротьби держави з православною церквою у 30-х рр. ХХ ст.: знищення матеріальної бази церкви (вилучення церковних цінностей, дзвонів, руйнування храмів); економічні утиски духовенства та релігійних громад; позбавлення священників громадянських прав; репресії проти служителів культу та віруючого населення; розкольницька діяльність серед духовенства з метою руйнування церкви зсередини (Пащенко, 1994, с. 63).

З 1930 р. значно зросло оподаткування духовенства. За несплату податків чимало з них були засуджені від 6 місяців до 3 років ув'язнення або змушені були кидати службу і шукати іншу роботу (Форостюк, 2000, с. 122).

Суттєво змінюються форми та методи атеїстичної теорії та практики на початку 30-х рр. ХХ ст. В основі нових підходів були два явища: по-перше, використання інформаційних технологій, замішаних на

брехні і приховуванні правди, які дозволяли владному режиму не лише формувати потрібну громадську думку, але й уміло нею маніпулювати. Людина поступово ставала елементом безликого натовпу, який в ідеологічному чаді схвалював будь-які рішення правителів-реформаторів, що прикривалися фразеологією про велике майбутнє Батьківщини. У ці роки багатотисячні збори людей, які не знали справжнього стану справ, могли не лише виправдати злочини сталінського режиму, але й підтримати подальший терор відносно „ворогів народу”. По-друге, відбувався поступовий перехід від адміністративних, політичних, моральних утисків, переважно мирного характеру, до прямих репресій і фізичного знищення представників духовенства та віруючих.

Таким чином, знищення більшовиками духовної опори більшості населення країни – православ'я, вимагало від правлячої партії заповнити ідеологічний вакуум та створити ідеологію, яка б стала своєрідним замінником християнства в цілому і православ'я, зокрема. На думку автора, войовничий настрій радянського атеїзму в теорії та ідеології й на практиці дозволяє виокремити два етапи цього процесу: перший – 20-ті рр. ХХ ст. – мав переважно мирні форми. У другому періоді – кінець 20-х – 30-і рр. ХХ ст. – змінилася ідеологема, яка в основі мала нові інформаційні технології, що підміняли правду брехнею та маніпулювали людською свідомістю. Цей етап з незначними змінами існував до початку Другої світової війни. Його апофеозом стали масові репресії проти духовенства та найактивніших вірян. Докладніше висвітлення цих утисків та репресій здійснюватиметься у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. **Антирелигиозник.** (Москва). 1929. № 33. 11 августа.
2. **Безвірник.** (Київ). 1929. № 20.
3. **Боцюрків Б.** Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні в міжвоєнний період. *Український археографічний щорічник*. Вип. 1. К., 1992. Т. 4. С. 285–294.
4. **Державний архів Дніпропетровської області (ДАДпО).** Ф. Р. 305. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 315.
5. **ДАДпО.** Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1602. Арк. 7, 132.
6. **Даниленко В. М.** Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К. : Либідь, 1991. 344 с.
7. **Ігнатуша О. М.** Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30 рр. ХХ ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 439 с.
8. **Катунин Ю. А.** Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917–1939 гг. (На материалах Крыма) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Симферополь, 2003. 508 с.
9. **Кравец І. Н.** Атеизм на Украине в 20–30-е годы. *Философские науки*. 1968. № 6. С. 111.
10. **Ленін В. І.** Про ставлення робітничої партії до релігії. *Повне зібрання творів : у 55 т.* К. : Вид-во політичної літератури, 1970–1975. Т. 17: березень 1908 – червень 1909. К. : Вид-во політичної літератури, 1971. С. 389–399.

- 11. Прилуцький В. І.** Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933 рр.). *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 60–81.
- 12. Про релігію і атеїстичне виховання :** зб. док. і матер. / упоряд. Б. О. Ломовик, Р. С. Приходько. К. : Політвидав України, 1973. 258 с.
- 13. Реабілітовані історією.** Масові репресії на Миколаївщині в 1920–50-ті роки : збірник / авт.-упоряд. : В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. Київ – Миколаїв : [б. и.], 2000. 302 с.
- 14. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність /** І. Ф. Курас (кер. ред. кол.) та ін. Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2001. 248 с.
- 15. Розенбаум Ю. А.** Советское государство и церковь. М. : Наука, 1985. 174 с.
- 16. Славута Г.** Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20–30-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1-2. С. 244–252.
- 17. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВОУ).** Ф. 5. Оп. 2. Спр. 196. Арк. 1.
- 18. Форостюк О. Д.** Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. Луганськ : РВВ ЛІВС, 2000. 180 с.
- 19. Ярославський Е.** Маркс о религии. *Большевик*. 1933. № 5. С. 85.

References

- 1. Antireligioznik** [Antireligious]. (Moskow). (1929, August, 11). No. 33 [in Russian].
- 2. Bezvirnyk** [Bezvirnyk]. (Kyiv). (1929). No. 20 [in Ukrainian].
- 3. Botsiurkiv, B.** (1992). Problemy doslidzhen istorii religii ta tserkvy v Ukraini v mizhvoiennyi period [Problems of research of the history of religion and church in Ukraine in the interwar period]. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian archaeographic scholar, 1, 4*, 285-294 [in Ukrainian].
- 4. Derzhavnyi** arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti DADpO [State Archives of Dnipropetrovsk Region] (SADR). F. R. 305. Op. 2. Spr. 71. Ark. 315. [in Russian].
- 5. DADpO** (SADR). F. 1. Op. 1. Spr. 1602. Ark. 7, 132. [in Russian].
- 6. Danylenko, V. M.** (1991). Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 20–30 years]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- 7. Ihnatusha, O. M.** (2004). Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX – 30 rr. XX st.) [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and character (XIX – 30's of the XX century)]. Zaporizhzhia: Polihraf [in Ukrainian].
- 8. Katunin, Yu. A.** (2003). Pravoslavnaya cerkov' i gosudarstvo: problema vzaimootnoshenij v 1917 – 1939 gg. (Na materialah Kryma) [The Orthodox Church and the state: the problem of relations in 1917–1939. (On the materials of the Crimea)]. *Doctor's thesis*. Simferopol' [in Russian].
- 9. Kravec, I. N.** (1968). Ateizm na Ukraini v 20–30-e gody [Atheism in Ukraine in the 20–30s]. *Filosofskie nauki – Philosophical Sciences, 6*, 111 [in Russian].
- 10. Lenin, V. I.** (1971). Pro stavlennia robotnychoi partii do religii [On the attitude of the workers' party to religion]. *Povne zibrannia tvoriv: u 55 tomah – Complete collected works: in 55 vols.* (Vol. 17), (pp. 389-399). Kyiv: Polytyzdat [in Russian].

11. Prylutskyi, V. I. (2002). Molod u suspilno-politychnomu zhytti USSR (1928–1933 rr.) [Youth in the socio-political life of the USSR (1928–1933)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 60-81 [in Ukrainian]. **12. Lomovyk, B. O., & Prykhodko, R. S.** (Ed.). (1979). Pro relihiu i ateistychne vykhovannia [On religion and atheistic education]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy [in Ukrainian]. **13. Vashkevych, V. M.** (Ed.). (2000). Reabilitovani istoriieiu. Masovi represii na Mykolaivshchyni v 1920–50-ti roky [Rehabilitated by history. Mass repressions in Mykolayiv region in 1920–50's]. Kyiv–Mykolaiv: N. p. [in Ukrainian]. **14. Kuras, I. F.** (Ed.). (2001). Relihiini orhanizatsii na Mykolaivshchyni: istoriia ta suchasnist [Religious organizations in Mykolayiv region: history and modernity]. Mykolaiv: Vyd-vo MF NaUKMA [in Ukrainian]. **15. Rosenbaum, Yu. A.** (1985). Sovetskoe gosudarstvo i cerkov' [The Soviet state and the church]. M.: Nauka [in Russian]. **16. Slavuta, H.** (1998). Antyrelihiina polityka radianskoi derzhavy v haluzi narodnoi osvity u 20–30-kh rr. [Anti-religious policy of the Soviet state in the field of public education in the 20-30s]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1-2, 244-252 [in Ukrainian]. **17. Tsentralnyi** derzhavnyi arkhiv vyshchekh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVOU) [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASBPGU)]. F. 5. Op. 2. Spr. 196. Ark. 1. [in Russian]. **18. Forostiuk, O. D.** (2000). Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn na Donbasi u 1917–1941 rokakh [Legal regulation of state-church relations in the Donbas in 1917–1941]. Luhansk: RVV LIVS [in Ukrainian]. **19. Yaroslavs'kij, E.** (1933). Marks o religii [Marx about religion]. *Bol'shevik – Bolshevik*, 5, 85 [in Russian].

Бублик О. І. Політико-ідеологічні протиріччя православної церкви та більшовистської влади у 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні

У статті розглядаються особливості відносин між православною церквою та комуністичною владою у 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні. Особлива увага зосереджена на висвітленні протиріч між владою та церквою у період, який досліджується. Авторка відзначає актуальність теми, оскільки вона досить слабо відображена у українській історіографії.

Відзначається, що прийшовши до влади у 1917 р. , більшовики розпочали активну законотворчу діяльність щодо обмеження прав церкви. Так, декретом II Всеросійського з'їзду Рад про землю від 8 листопада 1917 р. церква і парафіяльне духовенство позбавлялися права власності на землю, а 4 (17) грудня націоналізація земель була підтверджена декретом про земельні комітети, згідно з яким передбачалась конфіскація церковно-монастирських та сільськогосподарських земель без будь-яких компенсацій, служителі релігійного культу оголошувались „слугами буржуазії” й позбавлялися

громадянських прав. У результаті церква була значно обмежена у своїй господарській діяльності та у можливості отримання додаткових прибутків.

Войовничий настрій радянського атеїзму в теорії та ідеології й на практиці дозволяє виокремити два етапи цього процесу: перший – 20-ті рр. ХХ ст. – мав переважно мирні форми. У другому періоді – кінець 20-х – 30-і рр. ХХ ст. – змінилася ідеологема, яка в основі мала нові інформаційні технології, що підміняли правду брехнею та маніпулювали людською свідомістю. Цей етап з незначними змінами існував до початку Другої світової війни. Його апофеозом стали масові репресії проти духовенства та найактивніших вірян.

Ключові слова: православна церква, більшовики, атеїзм, ідеологія, християнство.

Бублик О. И. Политико-идеологические противоречия православной церкви и большевистской власти в 20–30-х гг. ХХ ст. в Украине

В статье рассматриваются особенности отношений между православной церковью и коммунистической властью в 20–30-х гг. ХХ ст. в Украине. Особое внимание сосредоточено на освещении противоречий между властью и церковью в исследуемый период. Автор отмечает актуальность темы, поскольку она достаточно слабо отражена в украинской историографии.

Отмечается, что придя к власти в 1917 г., большевики приступили к активной законотворческой деятельности по ограничению прав церкви. Так, декретом II Всероссийского съезда Советов о земле от 8 ноября 1917 г. церковь и приходское духовенство лишались права собственности на землю, а 4 (17) декабря национализация земель была подтверждена декретом о земельных комитетах, согласно которому предусматривалась конфискация церковно-монастырских и сельскохозяйственных земель без компенсации, а служители религиозного культа объявлялись „слугами буржуазии” и лишались гражданских прав. Церковь была значительно ограничена в своей хозяйственной деятельности и возможности получения дополнительных доходов.

Воинственное настроение советского атеизма в теории, идеологии и на практике позволяет выделить два этапа этого процесса – первый, 20-е гг. ХХ ст., имел преимущественно мирные формы. Во втором периоде, конец 20-х – 30-е гг. ХХ ст., – изменилась идеологема, имеющая в основе новые информационные технологии, которые подменяли правду ложью и манипулировали человеческим сознанием. Этот этап с незначительными переменами продолжался до начала Второй мировой войны. Его апофеозом стали массовые репрессии против духовенства и активных верующих.

Ключевые слова: православная церковь, большевики, атеизм, идеология, христианство.

Bublyk O. I. Political and ideological contradictions of the Orthodox Church and the Bolshevik government in the 20–30's of the XX century in Ukraine

The article considers the peculiarities of the relations between the Orthodox Church and the communist authorities in the 1920s and 1930s. in Ukraine. Particular attention is paid to highlighting the contradictions between government and the church in the period under study. The author notes the relevance of the topic, as it is rather weakly reflected in Ukrainian historiography.

It is noted that when they came to power in 1917, the Bolsheviks began active legislative work to restrict the rights of the church. Thus, the decree of the Second All-Russian Congress of Soviets on land of November 8, 1917 deprived the church and parish clergy of land ownership, and on December 4 (17) the nationalization of land was confirmed by a decree on land committees, which provided for the confiscation of church and monastery and agricultural lands without any compensation, the ministers of the religious cult were declared „servants of the bourgeoisie” and deprived of civil rights. Thus, as a result, the church was significantly limited in its economic activities and in the possibility of obtaining additional income.

The militant mood of Soviet atheism in theory and ideology and in practice allows us to distinguish two stages of this process: the first – the 20s of the twentieth century – had mostly peaceful forms. In the second period – the late 20's – 30's of the twentieth century – changed the ideology, which was based on new information technologies that replaced the truth with lies and manipulated human consciousness. This stage with minor changes existed before the Second World War. Its apotheosis was mass repression against the clergy and the most active believers.

Keywords: Orthodox Church, Bolsheviks, atheism, ideology, Christianity.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2021 р.

Прийнято до друку 12.10.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.